

EMLÉKÓDA, MŰKÖDÉS KÖZBEN*

TOMPA MIHÁLY: LORÁNTFI ZSUZSÁNNA EMLÉKEZETE

REZÜMÉ

A tanulmány Tompa Mihály 1860-as emlékdóját azon egyházi ünnepség kezei között veszi szemügyre – korabeli feljegyzések, tudósítások alapján – amely számára íródott. A ceremónia, amelybe beilleszkedett, országos jelentőségű politikai esemény is volt: a protestáns egyházak autonómiájának felszámolását célzó császári pátens visszavonásának, a sikeres ellenállásnak a megünneplése. Az ünnepség beszédeiben kifejeződik ez a politikai üzenet, az emlékdóban azonban nem. Lehetséges, hogy a költő 1859-es akadémiai felkérésre írott ódájának a vélt vagy valós kudarca volt az oka, hogy az újabb emlékdó maradóktalanul illeszkedni próbált az egyházi megrendeléshez – elvétve ezzel az ünnepség politikai jelentését.

KULCSSZAVAK: emlékdó, „ceremoniális kontextus”, Sárospatak, pátensharc, civil vallás.

ABSTRACT

Memorial Ode in Ceremonial Context – Mihály Tompa: Remembering Zsuzsanna Lorántfi

With the help of the examination of the religious ceremony for which – as concluded by perusing contemporary journals – it was commissioned, the study analyses Mihály Tompa's memorial ode from 1860. The ceremony itself had nationwide political significance, too: it actually celebrated the withdrawal of the imperial letters patent aiming for the demolishment of the autonomy of the Protestant Churches. In the speeches of the ceremony the political message is clearly discernible but not in the memorial ode. It is plausible that a so-called failure of a previous ode written for an academic request in 1859 was

* E tanulmány eredetileg előadásként hangzott el „A hiányzó harmadik: Tompa Mihály” című, a Ráday Gyűjtemény és az MTA BTK Irodalomtudományi Intézete által rendezett konferencián Budapesten, 2018. április 27-én.

actually the cause why this memorial poem was trying too hard to appeal to the instructions of the Church – and missed the ceremony’s political meaning.
KEYWORDS: memorial ode, „ceremonial context”, Sárospatak, patent controversy, civil religion

Az emlékéoda, akárcsak prózai testvére, az emlékbeszéd, azon mára kihalt műfajok közé tartozik, amelyek a 19. században még termékenyek és közkedveltek voltak. Ma, ha a kezünkbe kerülnek, néma olvasással fogadjuk be e műfaj darabjait, megalkotásuk idején azonban nem a szem, hanem a fül számára készültek (hasonlóan a 19. századi magyar költészet alkotásainak többségéhez), felolvasásra, elszavalásra íródtak, s első nyilvános megszólaltatásuk valamilyen közösségi esemény, ceremónia kereteibe illeszkedett. S nemcsak a befogadásuk módja volt közösségi, hanem a szövegformálás és az előadás jellege is: ahogyan a műfaj legjobb irodalomtörténésze, Porkoláb Tibor írja, az emlékbeszéd és az emlékéoda a közös érzület kifejezésének műfaja, amelynek darabjai „kollektív jóváhagyásra” tartottak igényt, s ez a jóváhagyás előadásuk közben be is épült a felolvasott vagy elszavalt szöveg réseibe, így „a közönség a beszéd társszerzőjének tekinthető”.¹ Az alábbiakban hozok majd példát arra, hogy e jóváhagyás olykor drámai módon kapcsolódott be a beszéd vagy óda elhangzásába.

Ezért az egyes emlékéodák történeti magyarázatakor a műfaj „institucionális beágyazottságát”, multimedialitását és „ceremoniális kontextusát” is szükséges feltárnunk, amennyire lehetséges.² Tompa Mihály Lorántfi-emlékéodája³ református egyházkerületének a felkérésére készült, a sárospataki főiskola háromszázados évfordulójának 1860. július 8-án megrendezett emlékünnepevényén hangzott el nyilvánosan a költő előadásában. Mivel az ünnepségről maradt fenn néhány leírás (az Erdélyi János szerkesztette emlékkönyv, a Sárospataki Füzetek szövegközlései, sajtóhírek, naplóbejegyzések), ezért valamelyest el tudjuk helyezni Tompa költeményét a maga egykori „ceremoniális kontextusában”. A sárospataki

¹ PORKOLÁB Tibor, *„Nagyjainknak pantheonja épül”. Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékbeszéd*, Budapest, Anonymus, 2005, 123.

² Uo., 136–137.

³ A 19. század közepi szövegekben hol így, hol úgy írják a fejedelemasszony nevét. Én e tanulmányban a TOMPA Mihály *Válogatott művei* (Budapest, Szépirodalmi, 1961) című kötet szövegközlésének írásmódját követem.

rendezvényt rendkívüli érdeklődés kísérte. Az ünnepségre állítólag huszonötezer vendég érkezett a kisvárosba,⁴ a július 8-i ünnepi istentiszteleten a református templomba (itt hangzott el Tompa költeménye is) több ezer ember zsúfolódott be, s több ezer ember maradt kinn a környező utcákon. Az eredeti terv az volt, hogy a templomban hangzanak el az egymást követő gyászünnepély (melyet az elhunyt előző püspök emlékére tartottak) és az örömmünnep beszédei, majd az ünneplő közönség átvonul a főiskolára, s ott avatják fel, Tompa művével és koszorúzással, Lorántfi Zsuzsánna szobrát. Ám a nagy tömeg megváltoztatta a menetrendet.

A mellszobor a főiskola helyiségében fogott volna felavattatni, de remény se levén hozzá, hogy a roppant sokaság miatt, mely egy tú leszurásaig betöltte az udvart, folyosókat s termeket, megjelenhessék mellette a hivatalos személyzet: az, valóságos mesteri fogással, titkon kihozatott a főiskolából, s egy más utcán a templomba vitetett. Letétetvén az állványra, Kölcsey Himnusza zendült meg fenn a karban. Rövid perc múlva Tompa M. magas férfias alakja tünt föl a szobor mellett. Egyazon iskolának növendéke és költő lehetni, egy magaselmű s fejedelmi magyar hölgynek, ki éppen amaz iskolát fejedelmileg pártolta, ápolta, magasztalni emlékezetét: kell-e több az ünnepély s művészet sikeréhez? Hol így van át meg áthatva a lélek, bizonyos, hogy ragadni fogja magával az elméket; úgy is történt. Tompának ada Isten érzeni, a mit érez, megírni, a mit megír, elmondani. Előbb ugyan kétes volt hangja, mintha rezgésében kereste volna eltalálni a kellő mértéket, magasságot, nyomatot; de aztán bátor, nemes előadása, s költeményének tartalom s érzetdus menete, sőt az a vallásos kenet, mely a hit és szeretet asszonyához sőt magához a költőhöz mint egyházi férfihoz is oly igen méltó és természetes, többször kapá meg a figyelmes hallgatóságot s mintegy külsőleg is csendes morajban s megindulásban hagyta kitörni a művészi élvezetet.⁵

Tompa költeménye tehát a kisebb, szoboravatási ünnepség számára íródott; tizenötödik versszaka („S most – a dicsőségnek képmásáról / Hulljon le a rejtő lepel!”) azt valószínűsíti, hogy szerzője úgy tudta a megírás idején, hogy a mellszobrot a költemény felolvasása közben leplezik majd le. Noha Erdélyi János fenti beszámolójából ez nem derül ki, lehetséges, hogy így is történt, ugyanis Podmaniczky Frigyes naplóbejegyzése erről tanúskodik: „Maga az emlékünnepe a templomban folyt le... és ifjú báró Vay Miklós mesterműve, Lorántffy Zsuzsánna mellképét ábrázolván, lep-

⁴ Sárospataki Füzetek 4(1860), 584.

⁵ A *Sárospataki Református Főiskola háromszázados ünnepe. Július 8-án 1860*, emlékkönyvből foglalta ERDÉLYI János, Sárospatak, 1860, 40–41.

leztetett le, mialatt Tompa alkalmi verse szavaltatott el.”⁶ Az ünnepség menetrendjének változása miatt azonban a szoboravatás beékelődött a nagyobb, templomi ceremóniába, s négy hosszabb-rövidebb beszédet követően került rá sor. Így biztosan kevesebb figyelem esett rá, mintha az eredeti terv szerint haladtak volna az események, viszont szakrális térben hangozhatott el, amely illetett szövegének és előadásának említett „vallásos kenetét”-hez.

A szobrászati és költészeti emlékállítás egyidejűsége témaként is belekerült Tompa alkotásába: első és második versszaka, egyházi beszédekre emlékeztető kezdő sorait követően, ha jól értem, a művészet által biztosított „túlvilág”-ról, az emlékezetéről, és két változatáról, a képzőművészetek és a szóművészet megörökítő hatalmáról szól, felidézve a művészeti ágak versengésének régre visszanyúló hagyományát, azt állítva, hogy a díszcsarnokokba állított márványszobor sorsa „könnyű romlás”, míg a fennhangon előadott szózaté, mivel a szívek őrzik meg, „örök tartósság”. Különös költeménykezdés szoboravatási ünnepségen; mintha a költő sérelmét is kifejezné, aki e kis *paragoné*-val válaszol a ceremónia felépítésére, amelyben a szobrászaté, a szobrászé a fő-, és a költészeté, a költőé a mellékszerep. Ráadásul a szobrász ezúttal az egyházkerület főgondnokának, báró Vay Miklósnak a fia volt. Márpedig ennek az 1860-as nyári ünnepségnek az igazi főszereplője épp a főgondnok volt, s nem a költő.

Nemcsak a református főiskola alapításának évfordulóját ünnepelték ugyanis július 8-án Sárospatakon, hanem az ún. pátensharc sikerét, a protestáns egyházak hagyományos autonómiájának felszámolására tett bécsi kormányzati kísérlet kudarcát is: május 15-én az uralkodó visszavonta 1859-es császári „nyílt parancsát”, az ún. protestáns pátent. E pátensharc főhősének a közvélemény Vay Miklós bárót tekintette. „Az abszolutizmus haldoklása után, mondhatni egymaga volt a possibilis ember, kinek háta megett egy nagy közvélemény állt, s ezen közvéleményt számára a protestantizmus teremtette...” – írta róla hat évvel később levélben jó ismerője, Hegedűs László református lelkész.⁷ Vay kivételes politikai helyzetben volt 1860-ban, ami ősszel, az októberi diploma kiadásakor udvari kancellári kinevezést hozott számára, s a lehetőséget ország és uralkodója kiegyezésének megkísérlésére. Főszerepét a pataki ünnepség szerkezete is visszaigazolta: ő mondta – a már említett gyászünnepélyt követően – az „örömműnnp” első beszédét, s az ő szavai zárták a közösen elénekelt

⁶ PODMANICZKY Frigyes, *Egy régi gavallér emlékei*, Budapest, Helikon, 1984, 350.

⁷ Hegedűs László levele Révész Imrének, 1866. augusztus 31. Idézi RÉVÉSZ Imre, *Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából*, Budapest, Akadémiai, 1957, 175.

Szózat előtt a ceremóniát. Tompa költeménye e beszéd- és cselekménysorozat egyik, nem központi elemeként hangzott el.

Erdélyi János beszámolójából nemigen lehet megítélni (s más forrásból sem), hogy Tompa előadása mennyire volt sikeres. „[T]öbbször kapá meg a figyelmes hallgatóságot”, amely „csendes moraj és megindulás”-sal reagált a költeményre, írta a jeles kritikus, műbírálattól ezúttal láthatóan tartózkodva, hisz nem kritikusi minőségében írta-szerkesztette az ünnepség emlékkönyvét, hanem egyházi alkalmazottként. E közönségreakciót érdemes összevetni egy másik 1860-as nyári ünnepségével. Június 14-én került sor a niklai Berzsényi-ünnepre, amely – akárcsak később a sárospataki rendezvény – a katolikus és protestáns felekezetek békéjét és kölcsönös elismerését is megjelenítette, s ezért beszédet mondott rajta Székács József evangélikus püspök is. A Nefelejcs így számolt be beszédének hatásáról:

A lelkesedés, melyet e szónoklat szült, leírhatatlan, öregeket kellett arra figyelmeztetni, miként nem szokás egyházi beszédet »éljen« kiáltásokkal félbeszakítani; nem volt szem, mely ne könnyezett volna, és az egész vidék fölött elterülő mély csendet ezrek lassú zokogása szakítja meg, s midőn Székács kezeit az ég felé emelve imát mondott a hazáért, örege és ifja térdre borult, és könnytelt szemekkel monda utána a magasztos imát.⁸

Még ha netán túlzott is az újságíró, akkor is elmondható, hogy Székács szónoklata bizonyára jóval nagyobb hatást váltott ki, mint néhány héttel később Tompa előadása. Mindenesetre e niklai eset leírásánál semmi sem igazolja jobban, hogyan vált egy-egy szónoklat vagy költemény-előadás részévé a 19. század közepén a közönség hangja és cselekvése.

Ha azt feltételezzük, hogy Tompa előadása mérsékelt sikert aratott, talán magában a költeményben is kereshetjük a magyarázatát. Lévy József, Tompa barátja, verseinek kiadója például az alábbi lakonikus megjegyzést fűzte a *Lorántfi Zsuzsánna emlékezetéhez*: „Az alkalmi költemény kissé hosszadalmas és papias, de ez, úgy látszik, szántszándékos. A puritán ősök emlékezetének hódolt ezzel mint pap és költő.”⁹ Lévy „hosszadalmas” jelzője elgondolkodtató. A szoboravató emlékdóák száz sor fölötti terjedelműek voltak; Szász Károly e műfajba tartozó darabjai például száz-százötven sor közötti hosszúságúak.¹⁰ Tompa emlékdóája százhat-

⁸ Nefelejcs, 1860. június 24., 154.

⁹ TOMPA 1961, 691.

¹⁰ PORKOLÁB, *i.m.*, 115.

van soros, azaz nem tűnik túlzott terjedelműnek, legfeljebb a szokásos hosszúság felső határát érte el. Ha netán ott volt a sárospataki ünnepségen Lévay, s hallotta Tompa előadását, talán utóbb az akkori élményére visszaemlékezve nevezte „hosszadalmasnak” a költeményt: négy beszéd végighallgatását követően már valóban terjedelmesnek hathatott. De az is lehet, hogy gondolati sűrűségéhez képest ítélte Lévay „hosszadalmas”-nak; nem tudhatjuk.

A „papias” jelzőt ő maga magyarázza meg, s hasonlóan jellemezte a költeményt Erdélyi János is. S valóban: a költemény nyitánya és zárása is Tompa egyházi beszédeinek témáit és hanghordozását idézi. Első verszaka arra inti a hallgatót, hogy a halál csak testi, anyagi részünk megsemmisülését jelenti; utolsó négy versszaka pedig arra figyelmeztet, hogy az Isten különböző módokon, eszközökkel munkál a történelemben, s ez az emberi megértés számára mindig is titok marad. Sőt, az emléköda egészében református felekezeti szemszög érvényesül (a tizenharmadik és tizennegyedik strófában a legnyilvánvalóbb módon). De hát mi más is érvényesülne? Hiszen Tompa egyházi felkérésre írta a művét, lelkész-ként, egyházi ünnepre. Mégis, enyhe rosszallást sejteth az olvasó Lévay József rövid megjegyzésének „papias” kifejezése mögött, noha nem világos, hogy esztétikai, vagy más jellegű-e a rosszallása.

Tompa mindenesetre elfogadta, de nem szerette ezt az egyházi felkérést. „Légy szives egyuttal nekem Lorántffy Susánna életére vonatkozó némi adatokat küldeni, ha kéz alatt volnának ilyenek nálad – írta 1860. május 30-án Kazinczy Gábornak –, mert tudod hogy a superintendencia kivetett verset írni.”¹¹ Arany Jánosnak is hasonlóan panaszolta a püspöki megbízást. Kazinczy nem tudott küldeni a barátjának semmiféle adatot: június elején azt válaszolta a költőnek, hogy „Lorántffy Susannáról, költeményben felhasználhatót, mit sem tudok egyebet, mint hogy nagy és igaz kálvinista asszony volt.”¹² Némi malíciával azt mondhatnánk, hogy Tompa végül is ezt a tömör jellemzést nyújtotta el költeményében közel tizenegynéhány versszakra. Porkoláb Tibor azt írja már többször idézett könyvében, hogy az emlékünnepek prózai beszédei és ódái gyakran párhuzamosak, tartalmukban és felépítésükben is.¹³ Éppen ezért feltűnő az eltérés Tompa költeménye és Árvai József „képezdei igazgató”-nak az

¹¹ Tompa Mihály levele Kazinczy Gábornak, 1860. május 30. TOMPA Mihály *Levelezése*, I, 1839–1862, s. a. r. BISZTRAY Gyula, Budapest, Akadémiai, 1964, 341.

¹² Kazinczy Gábor levele Tompa Mihálynak, 1860. június eleje. TOMPA 1964, 343.

¹³ PORKOLÁB, *i.m.*, 111.

ünnepélyen elhangzott beszéde között,¹⁴ amely Lorántffy Zsuzsanna-életrajzot is magában foglalt, többek között elmondta az iskolaalapító fejedelemné és a pataki diákok súlyos konfliktusának a történetét is. Kiváló költői anyag lehetett volna ódaköltői kézben, de lehetséges, hogy Tompa nem ismerte az ide vágó históriát.

Arany több segítséget nyújtott barátjának, mint Kazinczy Gábor (mivel levele elveszett, pontosan nem tudjuk, mit). Idézem Tompa köszönőlevelét: „A czimer felől a mit írtál, használni fogom, a prédikációkat nem kértem, mert nem akarok az egész dolognak nagy feneket kerekíteni, robot munka az egész, de – még is olyan mellyet becsülettel vissza nem utasíthattam...”¹⁵ E levélidézetek nemcsak arról tanúskodnak, hogy Tompa nem szerette e felkérést, hanem arról is, hogy a téma sem érdekelte igazán, s nem kívánt nagyobb munkát fektetni az emléköda megírásába. A *Lorántfi Zsuzsanna emlékezete* költői rutinmunka. Nem lehetetlen, hogy Lévy József konvencionális, az egyházi beszédek sémáit is használó jellege miatt használta rá a „papias” kifejezést, érzékelve soraiban az előkészület és a lelkesedés hiányát. Ugyanakkor a „papias” jelző másra is utalhat: ha összevetjük az emléködát az ünnepély beszédeivel, meglepve tapasztalhatjuk, hogy éppen felekezetes szemszögével lóg ki közülük.

A szónoklatoknak ugyanis – Zsarnay Lajos püspök, Vay Miklós főgondnok, Árvai József és Ragályi Kálmán algondnok beszédeinek – viszsztatérő témája volt az egyházi öntörvényhozás és önkormányzat igazolása, közelmúltbeli veszélyeztetésének és megvédésének a felemlegetése, amely mintegy „első sugarául”, modelljéül szolgál a beszédek szerint a nemzeti öntörvényhozás és önkormányzat ügyének. Árvai például így fogalmazott: „A prot. egyház és iskolák békekötéseken s országos törvényeken alapuló önkormányzata egyetlen élő vonása a haza nyolcszázados önkormányzatának, s avagy kihalt-e a multak emléke és vágya a keblekből?”¹⁶ Ez a téma teljes mértékben hiányzik Tompa emléködájából, amely egyáltalán nem reagál aktuális politikai eseményekre, a pátensharcra, a nemzetiség ügyére. A költemény többes szám első személye általában a felekezeti „mi”, miközben a beszédek, legalábbis a világi szónokok beszédei, a felekezet és a haza (a nemzetiség) kettős perspektívájából hangzottak el.

¹⁴ Sárospataki Füzetek 4(1860), 590–606.

¹⁵ Tompa Mihály levele Arany Jánosnak, 1860. június 30. ARANY János *Összes művei*, XVII, ARANY János *Levelezése, 1857–1861*, s. a. r. KOROMPAY H. János, Budapest, Universitas, 2004, 401.

¹⁶ Sárospataki Füzetek 4(1860), 605.

Az emlékdát az ünnepély többi szövegével összehasonlítva az a benyomásom, hogy Tompa mintha nem egészen értette volna meg, milyen ünnepségre készíti a művét. A *Lorántfi Zsuzsánna emlékezete* lemaradt a történelmi pillanatról. Ellentétben a szónoklatokkal, nem reagált arra, hogy aktuálpolitikai értelemben az ország és az uralkodó a kiegyezési folyamat küszöbére érkezett. Mindez nem azért történt, mert a költő nem érdeklődött az aktuális politika iránt, vagy mert nem azonosult a pátensharc ügyével. A levelezése világosan mutatja az érdeklődését és az azonosulását. A páten kiadása után így írt barátjának egyik humoros-gúnyos levélzárlatában: „Meguntad-e már az adót? Gondolod-e hogy a sept 1-én kelt nyílt parancs boldoggá teszi a református atyafiakat? Adakoztál-e a legközelebb körzött ívre, *Német nemzeti egylet* részére?”¹⁷ 1859. november 25-én pedig így számolt be másik barátjának az egyházkerületi páten sellenes gyűlésről: „Miskolczon nagy sup. gyűlés volt az avasi öreg templomban. Soha se hallottam szebbnek azt az éneket: *Az isten a mi reménységünk*, mint akkor. Aztán most mind egy akaraton voltunk; vitam et sangvinem!”¹⁸

Más oka lehet tehát annak, hogy Tompa emlékdája nem állt összhangban az ünnepség beszédeivel, nem politikai érdeklődésének a hiánya vagy iránya. Nem sok idővel július 8-i fellépése után például írt néhány allegorikus aktuálpolitikai költeményt (*A tűz, Kikeletkor*) azon politikai szituációra reagálva, amelyet Patak előtt, úgy látszik, nem érzékelt. Azt feltételezem, hogy korábbi (1859-es) felkérésre írott emlékdájának vélt-valódi kudarc hatása alatt formálta olyanná a *Lorántfi Zsuzsánna emlékezetét*, amilyen lett, mivel téves következtetést vont le Kazinczy Ferencről szóló költeményének átíratásából. Talán erre vonatkozik Lévay „szántszándékos” jelzője: hogy Tompa előre elhatározva formálta „papiassá” emlékdáját. Az akadémiai megrendelésre készített Kazinczyódáját ugyanis a titoknok, Toldy Ferenc átíratta: a megrendelő közösség (az akadémia) reprezentatív igényeihez igazította.¹⁹ Tompa az újabb emlékdá-felkérés esetében mintha már eleve alkalmazkodott volna a megrendelő közösség, ez esetben egyháza vélt elvárásaihoz. Ám tévedett, mert nem érzékelt az ünnepség politikai értelmét, s mert nem figyelt oda eléggé Aranyra az akadémiai ünnepélyről írt leveleire, amelyekben hangsúlyozta, hogy ma az nyer tetszést a közönségnél, ami politikai.

¹⁷ Tompa Mihály levele Szemere Miklósnak, 1859. november 3. TOMPA 1964, 326.

¹⁸ Tompa Mihály levele Szász Károlynak, 1859. november 25. TOMPA 1964, 329.

¹⁹ PORKOLÁB, *i.m.*, 139–149.

Ha igaza van Kósa Lászlónak, a magyar protestantizmus neves kutatójának, a pátensharcnak és sikeres lezárulásának nemcsak politikai, hanem eszmetörténeti jelentősége is volt. Úgy véli egyik tanulmányában, hogy e mozgalmakban mutatkozott meg először a hazai protestantizmus civil vallássá való átalakulása, amelyben „a hitbuzgalom helyébe lép a szabadelvű eszmékhez, a nemzethez, a nemzeti függetlenséghez való hűség”.²⁰ Vajon visszaigazolják-e a feltevését a sárospataki beszédek? Mindhárom világi szónok szövegében találhatunk olyan részeket, amelyek beleillenek a művelődéstörténész koncepciójába, noha én talán óvatosabban fogalmaznék, mint idézett cikke. Báró Vay Miklós óhajtása például, miszerint az ünnepség szellemi köréből fejlődjék ki „ha csak egy kis sugára is az őszes Magyarország” azon hitének, hogy a „vallástól ihletett nemzetiség” kiolthatatlan e népfajban,²¹ valóban áthelyezni látszik a súlypontot a felekezeti, hitbuzgalmi érdekről a nemzetre. Úgy tűnik, ha a költő maga nem is, de a *Lorántfi Zsuzsánna emlékezete* című költeménye elmulasztotta a lehetőséget, hogy e jelentékeny eszmetörténeti pillanatban bekapcsolódjon a hazai protestantizmus politikai értelmének változási folyamatába.

²⁰ KÓSA László, *Protestáns történelemértelmezés Csehországban és Magyarországon = Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei*, szerk. HOFER Tamás, Budapest, Néprajzi Múzeum–Balassi, 1996, 138.

²¹ Sárospataki Füzetek 4(1860), 590.